

WAT LAAT JE ZIEN?

Gebruik van expliciet of impliciet beeld bij Holocausteducatie

'Laten we de Shoah niet aan de onverschilligheid van de geschiedenis teruggeven.'¹ Een van de belangrijkste en schokkendste thema's die in de geschiedenisles aan de orde komen, is de Holocaust. Daarbij zal een docent zich altijd afvragen: hoe zal ik deze les aanbieden? Zal ik beeldmateriaal gebruiken, en zo ja, welk materiaal?

Adriaan van Heteren (1989) heeft de educatieve master afgerond aan de Universiteit Leiden.

¹ Marco Otten, *Herdenken op school. Ruimte geven voor een eigen beleving* (Utrecht 2008) 71.

Dit artikel is gebaseerd op een empirisch onderzoek dat Adriaan van Heteren in het kader van zijn masterstudie uitvoerde op een middelbare school onder leerlingen in 3-vwo. De vraagstelling luidde: 'Hoe ervaren leerlingen zowel cognitief als emotioneel een indirecte en een directe afbeelding van de Holocaust? En welke verschillen treden hierbij op?' Op basis van dit onderzoek zijn er didactische aanbevelingen tot stand gekomen met betrekking tot het gebruik van beeldmateriaal bij Holocausteducatie.

In de praktijk is geschiedenis vaak verbaallinguïstisch terwijl leerlingen met visueel-ruimtelijke intelligentie veel minder aan hun trekken komen. Het gebruik van beeldmateriaal zal de verschillen tussen leerlingen recht doen. Wel is het van belang beelden doelgericht te gebruiken. Beeldmateriaal omvat zowel stilstaand als bewegend beeld. Beelden die stilstaan roepen bij leerlingen het gevoel van nabijheid op. Bij audiovisuele presentaties is er meer sprake van een herbeleving van het verleden, feiten die nodig zijn voor een historische visie worden hierin vaak minder tot uitdrukking gebracht. Bij Holocausteducatie is het van belang om verantwoorde leerdoelen te formuleren en een ethische afweging te maken met betrekking tot het beeldgebruik. Wat betreft de Holocaust is herbeleving een ongewenst doel, daarom pleit ik ervoor stilstaand beeld (een foto) te gebruiken bij Holocausteducatie.

VERANTWOORDING

Het is niet gebruikelijk om schokkend materiaal, zoals deze foto, in drukwerk te publiceren. In alle voorzichtigheid is toch, in nauwe samenspraak met de redactie, besloten dit wel te publiceren om de lezer de mogelijkheid te bieden dit artikel en het onderzoek beter te begrijpen.

Links: Indirecte foto, gebruikt in het onderzoek. Koffers in het museum in Auschwitz.
Rechts: Directe foto, gebruikt in het onderzoek. Omwonenden worden gedwongen de gruwelijkheden in het kamp met eigen ogen te bekijken. Foto gemaakt na de bevrijding van Buchenwald in april 1945 door Margaret Bourke-White voor Time Magazine.

EXPLICIET OF IMPLICIET?

Welke foto's over de Holocaust kun je het beste laten zien in de klas? Een directe foto, die expliciet iets van de verschrikkingen van de Holocaust laat zien? Of juist een indirecte foto, die meer impliciet iets laat zien van de Holocaust? De meningen van wetenschappers over de inzet van direct beeldmateriaal zijn verschillend. Henry Giroux signaleert in zijn boek dat docenten in hun lessen vaak kiezen

voor materiaal dat bijdraagt aan het leren van leerlingen, zonder dat ze daarbij ethische of politieke afwegingen maken. Susan Sontag en Henry Giroux bekritiseren beiden het tonen van directe beelden. Er wordt op gewezen dat leerlingen door de schok dichtslaan, anderen wijzen er juist op dat deze schok leerlingen tot nadenken stemt en motiveert tot verder leren. Dit hangt ook samen met de sociaal-emotionele ontwikkeling van leerlingen. Wel moeten ze vroegtijdig op gepaste wijze educatie krijgen over de Holocaust. Het blijkt namelijk dat leerlingen van vijftien of zestien al redelijk vaste denkbeelden hebben over de Holocaust, die dan nog maar lastig bij te stellen zijn. Frank van Vree vraagt zich af waarom expliciet beeldmateriaal met betrekking tot de Holocaust de laatste jaren nog maar zelden getoond wordt. Hij geeft hiervoor drie redenen. Mensen willen niet graag met deze beelden geconfronteerd worden vanwege de gevoelens die dat oproept. Ten tweede wordt het tonen van dergelijke beelden als ineffectief gezien. De derde reden is dat het als ethisch onverantwoord wordt gezien om deze beelden te tonen. Anderzijds geven de foto's wel de werkelijkheid weer. Het laat geweld en de dood zien. En dat zijn nu juist dingen die wij willen uitbannen. De vraag is natuurlijk of dat lukt en of het verwijderen van deze foto's uit het publieke domein hieraan bij-

draagt. Daarnaast wijst Van Vree erop dat de foto's wel van waarde kunnen zijn, buitengewone waarde zelfs. In het bijzonder noemt hij daarbij foto's die genomen zijn in de oorlog in een concentratiekamp en als bewijs kunnen dienen van wat daar in werkelijkheid heeft plaatsgevonden.

ONDERZOEK

In mijn onderzoek heb ik gekeken hoe leerlingen cognitief en emotioneel reageerden op een directe en op een indirecte foto. De leerlingen gaven op een schaal van 1-4 hun antwoord weer. De twee voor dit onderzoek gebruikte foto's staan bij dit

'WAAROM WORDT SCHOKKEND BEELDMATERIAAL NOG MAAR ZELDEN GETOOND?'

artikel afgebeeld. Als eerste hebben de leerlingen per foto een vragenlijst ingevuld waarbij gekeken werd in hoeverre er van de foto een emotionele of cognitieve *trigger* uitging. Vervolgens hebben de leerlingen inhoudelijke vragen over deze foto's beantwoord, zodat zij zelf ook aan het denken gezet werden over de inhoud van de foto. Dit onderzoek is maar beperkt in omvang omdat het gebaseerd is op één klas, dit gegeven moet wel worden meegenomen bij de interpretatie van de resultaten. ►

1: INTERESSE	Indirecte foto	Directe foto	Vershil
1. Ik vond de foto erg interessant.	2,11	2,79	0,68
2. Ik zou graag met anderen over deze foto willen praten.	2,21	3,18	0,97
3. Als ik de kans kreeg, zou ik de foto nogmaals bekijken.	2,21	2,39	0,18
4. Ik werd door de foto gegrepen zonder dat ik daar moeite voor hoefde te doen.	1,82	3,61	1,79
5. Ik vond het onderwerp van de foto interessant.	2,43	3,25	0,82
6. Ik denk dat anderen deze foto ook interessant vinden.	2,21	3,11	0,90
7. Ik zou graag meer foto's zoals deze willen zien.	2,07	2,18	0,11
9. Deze foto trok echt mijn aandacht.	2,29	3,68	1,39
10. Waarschijnlijk zal ik later nog eens aan deze foto denken.	1,75	3,11	1,36
23. Deze foto was een van de meest interessante foto's die ik de laatste tijd bij geschiedenis heb gezien.	1,46	3,00	1,54
Totaal	2,057	3,029	0,972
Over het geheel genomen kan gesteld worden dat bij leerlingen de interesse bij de directe foto veel meer gewekt wordt dan bij de indirecte foto. Het verschil gemiddeld is bijna een volle punt op een schaal van vier punten. Alleen stelling 3 en 7 vormen daarop een uitzondering, die stellingen vragen naar de herhaling van het zien van dergelijke foto's. Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat leerlingen de directe foto zo onprettig vinden om naar te kijken dat ze om die reden niet nog een directe foto willen zien.			

2: AFFECTIEVE EFFECTEN	Indirecte foto	Directe foto	Vershil
8. De foto maakte iets bij me los.	1,89	3,54	1,65
15. De foto maakte me nieuwsgierig.	3,14	3,07	-0,07
16. Deze foto riep verbazing bij mij op.	2,21	3,04	0,83
17. Deze foto riep woede bij mij op.	1,71	3,11	1,40
18. Deze foto riep afschuw bij mij op.	2,18	3,57	1,39
19. Deze foto riep angst bij mij op.	1,68	2,04	0,36
20. Deze foto riep verdriet bij mij op.	2,21	2,96	0,75
21. Deze foto riep schaamte bij mij op.	1,36	1,68	0,32
22. Deze foto riep verontwaardiging bij mij op.	2,29	3,39	1,10
Totaal	2,075	2,933	0,858

Gemiddeld gezien blijkt dat de affectieve effecten bij de directe foto, zoals verwacht, een stuk hoger zijn dan bij de indirecte foto, ongeveer 0,85 punt verschil op een schaal van 1 tot 4. De directe foto maakt veel meer emoties los dan de indirecte foto. Alleen de items over angst en schaamte scoren laag. Wellicht heeft dit te maken met het feit dat de vragenlijst is afgenomen in een land dat tijdens de oorlog bezet is geweest. Als een dergelijke vragenlijst in Duitsland afgenomen zou worden, kan het item over schaamte hoger scoren in verband met mogelijke plaatsvervangende schaamte.

3: COGNITIEVE EFFECTEN	Indirecte foto	Directe foto	Vershil
11. De foto ging over iets waar ik al veel over weet.	2,11	2,68	0,57
12. De foto zette me aan het denken.	2,86	3,11	0,25
13. De foto bevatte onvergetelijke informatie.	2,21	3,57	1,36
14. De foto ging over een belangrijk onderwerp.	3,14	3,71	0,57
Totaal	2,580	3,268	0,688

Op cognitief gebied zijn de verschillen tussen beide foto's minder groot, ook de indirecte foto zet de leerlingen aan het denken. Leerlingen benaderen de indirecte foto vooral analytisch, terwijl de directe foto analytisch en emotioneel benaderd wordt.

SCHOKKEND?

Hoe schokkend de indirecte foto wordt ervaren heeft te maken met de interpretatie van de foto. Het afgebeelde zelf wordt niet als schokkend ervaren. Als leerlingen zich echter realiseren wat het verhaal hier achter is, dan wordt de foto wel als schokkend ervaren. Dit resultaat is een winstpunt voor de lespraktijk. Voor de geschiedenisdocent ligt hier de uitdaging om met een indirecte foto het indrukwekkende verhaal van de Holocaust te vertellen in de les. De directe foto wordt over het algemeen als zeer

schokkend ervaren. Leerlingen geven zelf aan dat ze de directe foto een uitstekend middel vinden om in de klas iets te vertellen over de Holocaust. Dit is enerzijds een opvallend resultaat omdat de foto heftig is, anderzijds past dit ook bij de visueel ingestelde cultuur van deze tijd.

DIDACTISCHE AANBEVELINGEN

Het gebruik van foto's bij Holocausteducatie is noodzakelijk omdat afbeeldingen het verleden dichtbij brengen en recht doen aan de visueel-ruimtelijke intelligentie van leerlingen. Gebruik

stilstaande beelden, omdat een audiovisuele presentatie het gevoel van herbeleving kan oproepen. Dat laatste dient vermeden te worden zoals ik aan het begin van dit artikel schreef.

Een indirecte foto kan voldoende zijn voor Holocausteducatie, mits aan de hand daarvan het achterliggende verhaal van de Holocaust in de les kan worden uitgelegd. Een goede indirecte foto, zoals in dit onderzoek gebruikt, stemt leerlingen tot nadenken en geeft de mogelijkheid tot het vertellen van het achterliggende verhaal. Immers, deze foto geeft de omvang van de Holocaust aan en door de persoonsnamen op de koffers kan er een meer persoonlijk verhaal van de Holocaust verteld worden. Ook zou het mogelijk zijn om de reis van een koffer met de leerlingen te volgen vanaf het punt dat de koffer wordt ingepakt door een slachtoffer van de Holocaust tot het punt dat de inhoud van de koffer elders in Duitsland weer uitgedeeld of verkocht wordt.

Om de leerlingen ook heel direct iets te laten ervaren van de verschrikkingen van de Holocaust en de aandacht van leerlingen vast te houden, verdient het mijns inziens een aanbeveling om één of enkele expliciete foto's te tonen. Uit dit onderzoek blijkt immers dat leerlingen gemiddeld genomen meer interesse hebben in de directe foto en daardoor ook meer geraakt worden. Hierbij moeten het volgende bedacht worden: de foto moet het lesdoel dienen, de foto moet passen bij de leeftijd en het niveau van de leerlingen en de foto moet niet te respectloos zijn ten aanzien van de afgebeelde slachtoffers. Hierbij merk ik op dat de in het onderzoek gebruikte foto langs de grens van deze criteria schuurt. Dit was een keuze om een duidelijk contrast te creëren met de indirecte foto om zo scherpere onderzoeksresultaten te krijgen. Een directe foto tonen is nuttig, maar er zijn ook andere varianten van een directe foto die mee recht doen aan de voorgenoemde criteria.

Wel zou ik het aantal directe foto's beperken. Ten eerste komt anders de individuele foto niet tot zijn recht, er valt immers uit één foto veel te halen. Bij een uitvoerige opdracht en bespreking van één foto kan er veel aandacht besteed worden aan details en leren leerlingen ook hoe zij een foto als bron kunnen analyseren. Deze methode kan dus een hoge leeropbrengst hebben. Ten tweede blijkt uit het onderzoek dat leerlingen niet graag nog meer directe foto's wilden zien. Verder moeten leerlingen voldoende mogelijkheid krijgen hun emoties en gedachten die bij de directe foto opkomen te delen met hun medeleerlingen en docent. Hoewel bij de directe foto meer emoties opkomen, blijkt uit het onderzoek niet dat dit het leren van leerlin-

gen blokkeert, zoals in sommige literatuur wordt beschreven. Wel blijkt uit het onderzoek dat de directe foto veel meer met leerlingen doet en de foto daardoor beter bij hen blijft hangen. Ze vinden zelf de directe foto het meest geschikt bij Holocausteducatie in de klas. Dat de directe foto als schokkend wordt ervaren hoeft geen reden te zijn om hem niet te laten zien, want uit het onderzoek komt naar voren dat de indirecte foto ook als schokkend wordt ervaren als leerlingen het verhaal erachter kennen.

'HET MERENDEEL VAN DE LEERLINGEN WAARDEERT HET OM ZELF AAN HET DENKEN GEZET TE WORDEN'

Wat betreft de volgorde van het tonen van de foto's lijkt het mij het verstandigst om eerst de indirecte foto te tonen en te bespreken en daarna de directe foto. Leerlingen kunnen door de bespreking van de indirecte foto als het ware voorbereid worden op de directe foto. Ook kan een docent tijdens de les zelf besluiten om de directe foto niet te tonen als blijkt dat de indirecte foto al (te) veel emoties oproept. Uit het onderzoek blijkt dat het merendeel van de leerlingen het waardeert om zelf aan het denken gezet te worden. In plaats dat er veel uitleg wordt gegeven over de foto, worden er in het lesmateriaal vooral veel vragen over gesteld. Leerlingen zijn daar positief over. Dit onderstreept nog eens dat het van belang is om in het onderwijs leerlingen uit te dagen en aan het denken te zetten. ■

LITERATUUR

- S. EBBENS en S. ETTEKOVEN, *Effectief leren* (Groningen 2009).
- H.A. GIROUX, *Schooling for democracy* (Londen 1989).
- S. KLEIN e.a., *Zie, denk, voel, vraag, spreek, hoor en verwonder* in reader vakdidactiek geschiedenis ICLON 2012-2013, 35-50.
- K.L. RILEY, 'The holocaust and historical empathy: the politics of understanding' in *Understanding Matters: Holocaust Curricula and the Social Studies Classroom*, 139-166 (z.p. 2012).
- S. SONTAG, *On photography* (Londen 1979).
- F. VAN VREE e.a., *Performing the past. Memory, history, identity* (Amsterdam 2010).
- A. WILDSCHUT e.a., *Geschiedenisdidactiek* (Bussum 2004).
- NN, *Holocaust als Teil des Curriculum* (z.p., z.j.) 1-2.

WEBSITES

- Aanbevelingen van Yad Vashem over lesgeven over de Holocaust: <http://tiny.cc/K07yadvashem>
- Nieuwsbericht op de website van Vosabb: <http://tiny.cc/K07Vosabb>